

IMAGINEA SCĂRII ÎN PICTURA BISERICESCĂ MEDIEVALĂ DIN MOLDOVA

IMAGE OF STAIRS IN THE MEDIEVAL CHURCH PAINTING FROM MOLDOVA

ION JABINSCHI,

lector universitar, Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice,
doctorand, Universitatea Pedagogică de Stat Ion Creangă

CZU 75.052(478)

75.033(478)

75.052.04

În contextul relațiilor și interacțiunilor artei murale cu diverse forme artistice plastice și aplicative, se cere o aprofundare a cunoștințelor în vederea formării profesionale a artistului muralist. Un rol important în acest domeniu revine cunoașterii imaginilor și simbolurilor din pictura bisericească medievală din Moldova. Articolul dat se axează pe prezentarea și analiza imaginii Scării.

Cuvinte-cheie: scară, imagine, pictură murală, percepție vizuală, rai, iad

In the context of the relations and interactions of mural art and various forms of plastic and applied arts, a deepening of knowledge for professional training of the mural artist is required; an important role is the knowledge of the images and symbols of the medieval church painting in Moldova. The article focuses on the presentation and image analysis of stairs.

Keywords: stairs, image, mural painting, visual perception, heaven, hell

Pictura bisericească medievală moldovenească conține mărturii complexe nu numai despre gândirea religioasă, artistică și filosofică a autorului creației, dar și despre conceptele caracteristice societății Țării Moldovei. Operele vizuale ce au ajuns până prezent completează numărul mărturiilor scrise și cunoștințele privind imaginarul, psihologia, mentalitatea și spiritualitatea poporului român. Descoperirea valorilor artistice și sociale păstrate de vechile picturi murale și de iconografie constituie un obiect actual de cercetare din mai multe considerente. În primul rând, este important să cunoaștem imaginarul religios, sacrul, purtătorul de străvechi idei și imagini fundamentale ale societății medievale a Moldovei istorice, care este creștin-ortodoxă, dar și comportamentul în mediul populației. În al doilea rând, pictura bisericească, fiind înscrisă și în rigorile supreme ale artei, și în cele ale dogmei creștine, a fost dintotdeauna arta celor inițiați, a celor chemați s-o practice, iar ruperea continuității firești dintre generațiile de pictori-zugravi de biserică cere soluții noi la nivel național.

Vom preciza că, în Țara Moldovei, la fel ca și în alte țări creștin-ortodoxe, bisericile erau pictate conform *Erminiei bisericești*, ceea ce presupune că pictorii-zugravi nu aveau voie să se depărteze de textele sacre. Dionisie din Furna, în lucrarea sa fundamentală pentru iconografia bisericească și pentru tema cercetată *Erminia bisericească*, fixează pedant, prin cuvinte idei clare, canonice pentru a picta bisericile. Dar textul scris, în momentul când era citit, putea fi înțeles diferit de fiecare pictor-zugrav în parte, aceste reprezentări sunt mai mult sau mai puțin deosebite între ele, în ce privește percepția vizuală. Interpretarea vizuală specifică a imaginilor în țară, într-o regiune culturală sau chiar localitate mai era condiționată și de alți factori, precum sunt: diversitatea școlilor existente în domeniu, specificul edificiilor de cult, existența anumitor probleme sociale etc.

Pentru a înțelege mai bine rigorile iconografiei, este necesar să amintim că, potrivit concepției teologice bizantine, o biserică zidită și decorată trebuia să fie o transpunere a bisericii universale, cu întreaga sa ierarhie, de la ordinea divină până la cea mireană, pământescă. Prin vocea Sfântului Mare Ierarh Vasile a căpătat statut convingerea că picturile constituie un fel de „biblie a analfabeților” și că

ele trebuie să vorbească celor care nu știau să citească, ca să înțeleagă predica prin percepția vizuală a imaginilor pictate.

În același timp, este important să cunoaștem contextul istoric al construcției și decorării bisericilor. Astfel, de exemplu, principala podoabă decorativă a bisericilor de pe vremea lui Ștefan cel Mare se află în pictura murală, demonstrând o preocupare constantă pentru obținerea acordului perfect al iconografiei și ordinea arhitectonică, cu jocul de suprafețe, decurgând din însăși structura construcției. Pictura murală din Moldova a ajuns în acea perioadă să creeze programe iconografice reprezentative, cu un conținut bogat, hrănit din condițiile istorice trăite, în forme artistice originale lesne de identificat prin calitățile compoziționale și armonia cromatică. Pictura murală de pe vremea lui Ștefan cel Mare are următoarele caracteristici: solemnitatea gravă a viziunii, rigoarea compozițională, caldele armonii cromatice. Bisericile din Pătrăuți și Milișăuți înălțate în 1487 sunt primele două care determină originala configurare a școlii artistice moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare. Dacă în domeniul arhitecturii principala caracteristică a acestei școli este sinteza formelor bizantine și cele gotice pe suportul tradițiilor locale, în domeniul picturii, originalitatea stă în dezvoltarea sensurilor umane, în promovarea unui spirit artistic local. Cu exemple anterioare documentate, care au pregătit fenomenul abia în epoca lui Petru Rareș, picturile exterioare au devenit caracteristice pentru arta Moldovei. La doi ani de la înscăunarea sa, el a inițiat împodobirea, cu picturi, a mănăstirii Dobrovăț, ctitorită de Ștefan cel Mare, pentru că rămăsese nedecorată. Deoarece mănăstirea de la Probota a fost distrusă de alunecări de teren, s-a ocupat de reconstrucția ei. Atât arhitectura cât și pictura interioară și exterioară a mănăstirii Probota este impresionantă, cu o iconografie de excepție. Ansamblul de pictură de la Dobrovăț este renumit prin bogăția problemelor pe care le pune din punct de vedere iconografic și artistic. Beneficiind de un spațiu arhitectonic generos, meșterii au știut să făurească un ansamblu mural de o impresionantă bogăție, care se desfășoară din pronaos, naos și altar. Scenele din pronaos din registrul inferior se referă la viața monastică: *Scara lui Ioan Sinaiul*, *Minunea Sfântului Sava și Minunea Sfântului Atanasie cel Mare*, care constituie o inovație a iconografilor din Moldova, devenită un bun exemplu pentru întreaga cultură ortodoxă.

Scopul propus de noi în această comunicare este să prezentăm imaginea *Scării* în pictura bisericească din Moldova istorică, prezentând această problemă în contextul reprezentărilor picturale a miturilor și simbolurilor specifice culturii ortodoxe moldovenești.

Motivul simbolic *scara*, înțeles ca simbol al verticalității și dezvoltării spirituale, cumulează opozițiile a celor *două spații*, fiind socotită și ca hotar, unde oamenii sunt împărțiți să se ducă în Rai sau în Iad. Raiul, fiind reprezentat mereu în registrul de sus, iar Iadul în cel de jos. În tradiția ortodoxă se susține că Patriarhul Iacov a visat o scară, sprijinită pe pământ, care atinge cu vârful ei cerul, „... iar îngerii lui Dumnezeu se suiau și se pogorau pe ea” [1, p. 122]. Iar Marian Ciortan consideră că prin simbolul *Scării* în literatura patristică este reprezentată creșterea duhovnicească [2], pornind de la lucrarea *Sfântului Ioan Sinaitul* [3], *Scara raiului*¹ [4]. Prima traducere în limba română a lucrării, cu titlul *Leastăvița*, a fost efectuată în 1618 de către mitropolitul Varlaam în timpul aflării la Mănăstirea Secu [5, p. 1025-1027]. Cea mai răspândită traducere a *Scării* este cea a părintelui Dumitru Stăniloae, însoțită de note și comentarii.

În lucrarea *Sfântul Ioan Scărarul*, după cum am menționat, a trecut în revistă literatura patristică de până atunci și o prezintă sub semnul unui alt simbol foarte sugestiv, acela al *treptelor* [2]. Astfel, *Scara* este structurată în treizeci de trepte, numărul treptelor fiind la fel simbolic, reprezentând vârsta la care Hristos a avut revelație [6], în lucrare fiind treizeci de *Cuvinte*, după cum remarcă PS Calinic Botoșăneanul [4], dar Protosinghelul Marcu Petcu, preot duhovnic la Mănăstirea Sucevița, a clasificat

1 „Dacă în primele secole care au urmat scrierii, aceasta era cunoscută sub două nume, alternative, *Table duhovnicești* și *Scara*, cel din urmă a prevalat în virtutea faptului că însuși autorul a imaginat-o ca o scară a urcușului dumnezeiesc, fiecare capitol reprezentând o treaptă a urcușului duhovnicesc, căruia i se închină cei ce voiesc să-și desăvârșească viața creștină”. PS Calinic Botoșăneanul, *Scara virtuților, crucea fiecărui creștin*.

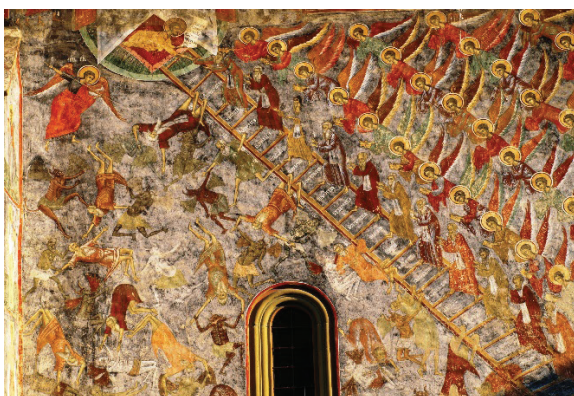
treptele Scării în felul următor: „1. *Retragerea*– presupune ieșirea firii de sub stăpânirea materiei; 2. *Neîmpătımirea*– constă în golirea omului de tot ce este stricăcios; 3. *Înstrăinarea*– maică a despătımirii; 4. *Ascultarea* – fereastra prin care poți vedea dincolo de sine; 5. *Pocăința*– o întoarcere a omului de la păcat la virtute, prin nevoiță și suferință; 6. *Gândul la moarte*– darul lui Dumnezeu prin care deschide sufletului orizontul veșniciei și perspectiva infinității; 7. *Fericita întristare*– dorul intens după viața în Dumnezeu; 8. *Mânia*– tulburarea sufletului; 9. Ținerea de minte a răului– ce îngustează sufletul; 10. *Clevetirea*– care surpă iubirea; 11. *Flecăreala*– catedrala slavei deșarte; 12. *Minciuna*– fiica multei vorbiri; 13. *Trândăvia*– moartea tuturor virtuților; 14. *Lăcomia*– maica desfrânării; 15. *Neprihănirea* (castitatea) – începutul învierii celei de obște și a nesticăciunii celor stricăcioase; 16. *Arghirofilia*– închinarea la idoli; 17. *Nesimțirea* – breșa dintre trecut și prezent; 18. *Somnul*– îngroșarea minții; 19. *Privigherea*– subțierea spiritului; 20. *Frica*– nedesăvârșirea în iubire; 21. *Slava deșartă*– vânătoarea virtuților; 22. *Mândria*– închipuirea de sine; 23. *Hula*– gândurile vrăjmașilor; 24. *Blândețea*– contemplarea tainei lui Dumnezeu; 25. *Smerenia*– poarta Împărăției lui Dumnezeu; 26. *Discernământul*– curățenia inimii; 27. *Isihia*– calea rugăciunii neîntrerupte; 28. *Rugăciunea*– maica virtuților; 29. *Nepătımirea*– moartea întru înviere a sufletului; 30. *Credința, nădejdea și dragostea*– amplitudinea cunoașterii și trăirii duhovnicești” [7].

Cea mai complexă interpretare iconografică românească a Scării Sfântului Ioan Sinaitul², reprezentată în contextual credinței în judecata după moarte, este zugrăvită pe zidul nordic al Mănăstirii Sucevița, fiind considerată de către specialiști drept una dintre cele mai valoroase compoziții ale picturii medievale românești (vezi anexa 1-2). Pictura exterioară a Mănăstirii Sucevița este cea mai bine păstrată din grupul bisericilor moldovenești cu pictură exterioară, singura care-și păstrează latura de nord. Fresca a fost executată, în secolul al XVI-lea, de doi pictori moldoveni, Ioan Zugravul și fratele său Sofronie, și se păstrează în formă originală. Revelatoare și definitorie pentru Sucevița rămâne, însă, Scara Sfântului Ioan Climax (la nord), cea mai vastă interpretare iconografică românească a credinței într-o primă judecată imediat după moarte și una din cele mai valoroase compoziții ale picturii medievale românești. Aici, Vămile văzduhului nu mai dau nici o șansă păcătoșilor. Este redată lupta dintre bine și rău, încercarea omului de a pași spre perfecțiune pentru a-și redobândi chipul pierdut prin căderea în păcat [8]. Tema vieții călugărești, Scara virtuților duhovnicești, în conformitate cu învățătura despre viața călugărească cuprinsă în opera lui Ioan Scărarul este prezentată pe latura de miazănoapte a bisericii Mănăstirii Sucevița, pe axul intrării principale în incinta mănăstirii. *Protosinghelul Marcu Petcu* admite că „a fost adusă în Moldova de către zugravul grec Stamatello Cotronas, cel care, în 1552, a pictat-o la Mănăstirea Râșca” [9] și prezintă o descriere detaliată și o interpretare proprie: „Patrulaterul scenei este dominat de o scară de lemn ce urcă de jos din dreapta în sus spre stânga într-un unghi de 45° și ale cărei trepte sunt indicate prin numiri. La dreapta, urcușul obositor al părinților călugări pe scară este însoțit de șase rânduri de îngeri, așezați paralel cu treptele. La stânga, de la fiecare treaptă se văd monahi, prăbușindu-se în abisși devenind pradă diavolilor. Unii se țin încă atârnați cu încheieturile genunchilor de scară, în timp ce trupurile se scufundă deja în adânc. Demonii desenați ca figuri îngrozitoare, de multe feluri, se năpustesc cu furie peste cei ce se prăbușesc. Impresia durabilă a acestui perete atât de pătrunzător pictat este dată, în special, de împărțirea oblică a celor două jumătăți prin cele două bârne ale scării: la dreapta – ordinea clară, treptată a cetelor cerești, în colorit bogat, iar la stânga – zona haotică a groazei, a prăbușirii trupurilor, a prezenței puterilor întunecate, dezlănțuite împotriva omului. În viața duhovnicească nu există staționare, ci ori urcuș, ori pră-

2 Sfântul Ioan Scărarul mai este cunoscut sub numele de Ioan Sinaitul, datorită faptului că a fost egumen la Mănăstirea Sinai. Însă, pentru erudiția și cultura sa, este numit și Ioan Scolasticul. Numele de „Scărarul” sau Climacus, vine de la principala sa opera, intitulată Scara Paradisului. Sfântul Ioan Scărarul scrie lucrarea „Scara Paradisului”, la îndemnul prietenului său Ioan, egumen al mănăstirii Raithu. Profesorul Remus Rus susține că „Scara” este un îndrumar, un ghid sau pedagog al căutătorului sau trăitorului mistic. Ea arată sufletului calea spre cer. (Vezi YO9GJX http://yo9gjx.blogspot.md/2012_03_01_archive.html; marti, 27 martie 2012. (vizitat la 28.02.217))

bușire și de aceea doar celui care biruiește i se va da cununa vieții” [7], Imaginea *Scării*, confecționată din lemn, împarte clar cele două spații – Rai și Iad, ce se realizează prin cele două bârne ale *Scării*. În dreapta *Scării*, la urcușul părinților călugări pe scară, sunt reprezentate șase rânduri de îngeri, așezați paralel cu treptele, simbolizând Raiul. În stânga este reprezentat Iadul, iar în părți călugării împovărați de păcate se prăbușesc de la fiecare treaptă în prăpastie și cad jertfă dracilor (vezi imaginea 1, 2).

Imaginea 1

Reprezentarea *Scării* la Mănăstirea Sucevița.Reprezentarea *Scării* la Mănăstirea Sucevița
(fragment luminat de soare).

Imaginea 2

Reprezentarea *Scării* la Mănăstirea Sucevița.

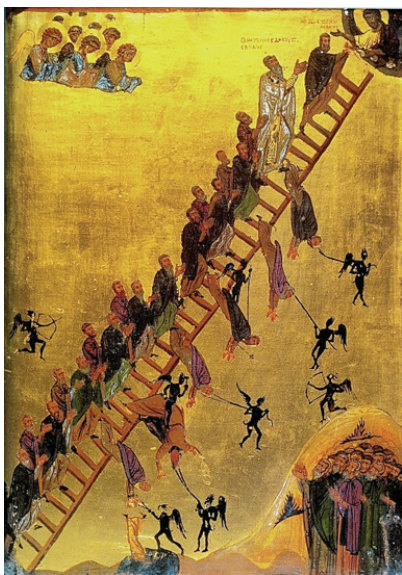
Totodată, pe „treptele *Scării* de la numărul 22 până la 30 se face vădită taina iubirii. Îngerii cetui din față țin deasupra celor care rezistă pe drumul greu cununa fericirii. Ei, cei trei, comunică cu cei ce se exercită în trezvie. De deasupra treptei, din vârf, Fiul Omului iese din pătratul cerului în întâmpinarea celor ce s-au apropiat de El” [10, p. 165]. Specialiștii remarcă faptul că doar la Sucevița se observă o distanță foarte mare între ultimele trepte ale scării, făcând-o imposibilă de urcat, în sensul că ultimele trepte ale virtuții sunt cele mai complicate. Marcu Petcu remarcă în acest context că numărul treptelor prezentate în fresca de la Sucevița sunt 32, astfel, diferă de cele din lucrarea Sfântului Ioan Scărarul, „ultimele trei virtuți: Credința, Nădejdea și Dragostea sunt zugrăvite separat... Și întrucât acest detaliu are un scop foarte precis, în chiar acest interval (dintre treptele cu pricina) iconarii l-au zugrăvit pe unul dintre asceți căzut și atârnat de scară cu capul în jos” [9].

Semnificativ este faptul că la Mănăstirea Dobrovăț imaginea *Scării* în concepția lui Ioan Scărarul este reprezentată la fel pe peretele nordic, în registrul inferior al picturilor. Este de menționat că în pictură apare și chipul lui Ioan Scărarul, ținând în mâna stângă un filacter, pe care este scris textul învățăturii sale. Privirea îi este îndreptată spre *Scară*. Pe treptele *Scării* sunt reprezentați trei călugări,

care urcă spre cer și pe care îi întâmpină Iisus Hristos [11, p. 35]. În alte reprezentări ale lui Ioan Scăritul „cuvintele scrise pe filacterul pe care îl ține în mână sunt preluate din ultima parte a cărții sale, care începe astfel: „Urcați, fraților, urcați, punând cu râvnă suișuri în inimă. Auziți pe cel ce spune: „Veniți să ne suim la muntele Domnului și la casa Dumnezeului nostru, a Celui ce a tocmit picioarele noastre ca ale cerbului și ne-a pus pe noi peste cele înalte pentru a birui în calea Lui” [12]. La fel, scara împarte prin barele sale cele două spații. În partea stângă, în registrul de jos, este reprezentat un peisaj muntos, unde pândește un monstru care simbolizează Iadul. Totodată, un număr mare de credincioși reprezentați în fundal privesc spre scara virtuților. În partea dreaptă a scării este prezentată *Mănăstirea Sf. Ecaterina*, cu toate elementele arhitectonice caracteristice – ziduri și turnuri de cetate, dar și cu elemente de peisaj – chiparoși. În fața Mănăstirii doi călugări țin în mâini macheta unei biserici, unul dintre ei este recunoscut prin inscripția alăturată, Ioan de Raifa. [11, p. 35].

La Mănăstirea Hurezi, printre scenele frescelor *Viața adevăratului călugăr*, *Arca creștinătății*, *Moartea lui Efreim Sirul*, vedem o impresionantă reprezentare a *Scării* lui Ioan Climacus, numită și *Scara lui Iacob* [3]. Dacă ne referim la icoane, remarcăm că icoana numită *Scara Raiului* este una dintre cele mai vestite icoane bizantine de ansamblu, fiind întâlnită, în special, în bisericile și mănăstirile medievale. În conformitate cu îndrumările lui Dionisie de Furna, stipulate în lucrarea *Erminia picturii bizantine*, icoana numită *Scara Raiului* are legătură directă cu lucrarea Sfântului Ioan Scărarul, *Scara* fiind reprezentarea iconografică în culori. Atât cartea cât și pictura murală, dar și icoana, după cum am remarcat deja, mai sunt cunoscute sub denumirea *Leavstvița*, cuvânt slav ce înseamnă „scară”. Icoana are următoarele caracteristici generale: în registrul de jos al icoanei, în partea dreaptă sau stângă, este reprezentată o mănăstire și o comunitate de călugări de diferite vârste. Monahii sunt reprezentați stand în picioare, la poarta mănăstirii. Privirile călugărilor sunt îndreptate spre *Scară* (vezi imaginile 3-6), care ca și în cazul picturii murale, conform lucrării lui Ioan Scărarul, are treizeci de trepte. Însă, în unele cazuri, aceasta poate avea și treizeci și trei de trepte, conform vârstei lui Iisus Hristos.

Imaginea 3

Icoană pe lemn.

Scara de suflete mântuitoare și ducătoare la cer.
(Postată de: <http://www.cuvantul-ortodox.ro/2013/04/14/duminica-sfantului-ioan-scararul-predica-iustin-popovici-scara-raiului/>).

Imaginea 4

Icoană pe lemn.

Duminica Sfântului Ioan Scărarul.

(Postată de: <http://www.crestinortodox.ro/liturgica/pictura/scara-raiului-iconografie-126823.html> (vizitat la 18-02-2017)).

Imaginea 5

Icoană pe lemn.
Scara dumnezeiescului urcuș sau Leastvița.
 (Postată de: <http://www.crestinortodox.ro/liturgica/pictura/scara-raiului-iconografie-126823.html>).

Imaginea 6

Icoană pe lemn.
Scara Raiului.
 (Postată de: <http://www.crestinortodox.ro/liturgica/pictura/scara-raiului-iconografie-126823.html>).

Imaginea 7

Fragment. *Imaginea Scării la Mănăstirea Crasna, Prahova, numită și Scara Paradisului.*
 (Postat de: <http://www.cuvantul-ortodox.ro/2013/04/14/duminica-sfantului-ioan-scararul-predica-iustin-popovici-scara-raiului/>).

Imaginea 7.1

Fragment. *Scara Paradisului, Mănăstirea Crasna, Prahova.*
 (Postat de: YO9GJX http://yo9gjx.blogspot.md/2012_03_01_archive.html).

În imagine, *Scara* este reprezentată în poziția înclinată la 45°. Capătul de jos al *Scării* este sprijinit pe pământ, iar capătul de sus atinge cerul. Mai mulți călugări urcă spre cer, aflându-se pe diferite trepte pe întreaga lungime a *Scării*. Teodor Danalache susține că călugării reprezintă „toate stadiile vieții duhovnicești: unii doar se uită, unii pun piciorul pe prima treaptă, unii urcă încet, alții urcă mai repede, unii cad de pe scară (atât de jos cât și de sus), alții ajung la capătul ei, unde așteaptă Hristos” [12]. La capătul scării îi așteaptă Iisus Hristos, cu un nimb luminos. Pe ultima treaptă a scării este reprezentat un bătrân ce-l privește pe Hristos, care îl prinde de mână și-i așează pe cap o cunună. În partea de sus a scării sunt înfățișați îngerii, care ajută călugării în drumul spre cer. Unii sunt ținuti de mână, alți doar povățuiți. În partea de jos a *Scării* sunt înfățișați diavolii, fiecare trăgând sau forțându-se să tragă pe cineva în jos (vezi imaginile 1-7). Unii îngeri cu ajutorul sulițelor se străduie să alunge diavolii (vezi imaginile: 7, 7.1).

În partea de jos a icoanei, de obicei, este pictat Iadul, reprezentat simbolic printr-un monstru, balaur cu gura deschisă, iar între dinți având un călugăr căzut. În unele exemplare ale acestei icoane este redat și Ioan Scărarul. Sfântul, de obicei, ține un sul de hârtie pe care scrie: „Ostenește-te din toată puterea ca să îți se ierte prea multele și netrebnicele tale păcate. Cu ostenești peste ostenești și cu fapte bune, ca pe niște trepte înalță-te, înălțându-ți mintea cu privegheri ostenoitoare” [12].

Printre cele mai importante reprezentări ale *Lumii de Apoi* zugrăvite pe pereții interior sau exterior ai bisericilor din Țara Moldovei în manieră bizantină tradițională, „*Scara cerească și mântuitoare de suflet*”, numită și „*Scara dumnezeiescului urcuș*”, este una deosebită. Această reprezentare este oglindirea coloristică a învățaturii Sfântului Ioan Sinaitul în lucrarea *Scara*. În Țara Moldovei, *Scara* a fost pictată pe zidurile exterioare ale bisericilor mai multor mănăstiri, dar și în pronaosul bisericilor mai vechi. În mănăstirile de la Sfântul Munte Athos reprezentarea Scării poate fi văzută și în trapeze.

În opinia cercetătorilor, „aceste reprezentări iconografice ale Scării pot fi considerate adevărate catehisme de viață duhovnicească” [9]. În vârful *Scării* este reprezentat chipul lui Iisus Hristos, ce îi așteaptă pentru a-i primi pe cei care au reușit să urce scara virtuților spre Împărăția cerurilor, ceea ce arată că rostul și scopul final al urcării este apropierea de Dumnezeu prin predicile lui Hristos. La fel, urcarea pe *Scară* poate fi interpretată drept căpătarea virtuților și creșterea spirituală, iar treptele – conștiința ce se curăță de păcate (vezi imaginile 1-7).

Din cele menționate concluzionăm că:

imaginea *Scării* în pictura bisericească medievală moldovenească este reprezentarea simbolică a ascensiunii spre desăvârșirea vieții creștine, care este apogeul aspirațiilor creștine ortodoxe, marcând, la fel ca și *balanța*, și imaginea *râului de foc*, hotarul de trecere a damnaților;

imaginea *Scării* este zugrăvită pe pereții nordici ai edificiilor de cult;

Scara, în cazul picturilor murale, este reprezentată de la dreapta spre stânga, iar în cazul icoanelor portative, mobile, este reprezentată înclinată de la stânga spre dreapta, care ne sugerează ideea că cei care zugrăveau, făceau diferențierea dintre pictura monumentală executată pe bază fixă și cea reprezentată pe suporturi mobile, icoanele.

imaginea *Scării*, nu a cunoscut o largă răspândire în iconografia din spațiul cultural românesc, fiind inclusă în scenele *Judecății de apoi* sau *Apocalipsa*. Cea mai reușită compoziție iconografică românească la temă este cea de la Mănăstirea Sucevița, unde pictura pare a fi un fragment din geografia celeilalte lumi care ar fi infinită.

Referințe bibliografice

1. ELIADE, M. *Tratat de istorie a religiilor*. București: Humanitas, 2013. 476p. ISBN 978-973-50-3965-3.
2. CIORTAN, M. *Scara și treptele virtuții*, [online]. Disponibil: <http://www.crestinortodox.ro/religie/scara-treptele-virtutii-124180.html>.
3. ANGHEL, Gh. *Tratatul de mântuire al Sfântului Ioan Scărarul*. In: *Lumina*, 2011, 2 apr.; POPA, Gh. C. *Scara Sfântului Ioan Sinaitul în iconografia ortodoxă*. In: *Lumina*, 2010, 13-14 mar. [online]. Disponibil: <http://ziarullumina.ro/scara-sfantului-ioan-sinaitul-in-iconografia-ortodoxa-32366.html>.
4. http://ierarhului2.rssing.com/chan-11890872/all_p2.html#item26; http://ziarul52.rssing.com/chan-11307095/all_p83.html.

5. ȘERBĂNESCU, P. N. La 300 de ani de la moartea Mitropolitului Varlaam al Moldovei. In: *Biserica Ortodoxă Română*. 1957, nr. 10, pp. 1025-1027.
6. *Scara Sfântului Ioan Sinaitul în iconografia ortodoxă* [online]. Disponibil: <http://ziarullumina.ro/scara-sfantului-ioan-sinaitul-in-iconografia-ortodoxa-32366.html>.
7. http://ierarhului2.rssing.com/chan-11890872/all_p2.html#item26.
8. <https://doxologia.ro/imagineri/scara-raiului-manastirea-sucevita>.
9. Protosinghel PETCU, M. *Urcuș spre Dragoste*. Crai Nou, 19 mar. 2015. <http://www.crainou.ro/2015/03/19/urcus-spre-dragoste/>
10. NYSSSEN, W. *Pământ cântând în imagini*, tradus de Pr. STĂNILOAE, D. București: EIBMBOR, 1978.
11. DRĂGUȚ, V. *Dobrovăț*. București: Meridiane, 1984.
12. DANALACHE, T. *Scara Raiului în iconografie* [online]. Disponibil: <http://www.crestinortodox.ro/liturgica/pictura/scara-raiului-iconografie-126823.html>.